

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ ПРОДОВОЛЬСТВА В УКРАЇНІ

В умовах кризи в Україні, зниження купівельної спроможності населення, різкого зростання курсу валют програма підтримки вітчизняного виробника та імпортозаміщення в усіх галузях народного господарства набуває все більшого значення.

Розглянуто основні індикатори продовольчої безпеки. Досліджено частку продовольства в товарній структурі зовнішньої торгівлі України. Проаналізовано щомісячну динаміку експорту та імпорту, імпортозалежність по групах продовольства. Високий рівень імпортозалежності спостерігається по рибних продуктах, екзотичних фруктах, олії, макаронах із пшениці твердих сортів тощо.

Доведено, що сприяння забезпеченню продовольчої незалежності країни шляхом обґрунтування пріоритетних напрямів імпортозаміщення на ринку продовольства України дозволить запобігти зростанню цін внаслідок курсової різниці та зменшити залежність від зовнішніх постачальників продовольства. Важливий аспект реалізації програми імпортозаміщення – створення нових робочих місць та забезпечення додаткових надходжень до бюджету країни.

Перспективний напрям продовольчої політики – створення сучасних імпортозамінних виробництв, підвищення конкурентоспроможності продукції. Означені заходи забезпечать створення нових робочих місць та додаткові надходження до бюджету країни.

Ключові слова: експортний потенціал, імпортозалежність, імпортозаміщення, індикатори продовольчої безпеки, продовольство

В условиях кризиса в Украине, снижения покупательной способности населения, резкого роста курса валют программа поддержки отечественного производителя и импортозамещения во всех отраслях народного хозяйства приобретает все большее значение.

Рассмотрены основные индикаторы продовольственной безопасности. Исследована доля продовольствия в товарной структуре внешней торговли Украины. Проанализированы ежемесячная динамика экспорта и импорта, импортозависимость по группам продовольствия. Высокий уровень импортозависимости наблюдается по рыбным продуктам, экзотическим фруктам, растительному маслу, макаронам из пшеницы твердых сортов и т.д.

Доказано, что содействие обеспечению продовольственной независимости Украины путем обоснования приоритетных направлений импортозамещения на рынке продовольствия Украины позволит предотвратить рост цен вследствие курсовой разницы и уменьшить зависимость от внешних поставщиков продовольствия. Важный аспект реализации программы импортозамещения - создание новых рабочих мест и обеспечения дополнительных поступлений в бюджет страны.

Перспективное направление продовольственной политики – создание современных импортозамещающих производств, повышение конкурентоспособности продукции. Указанные мероприятия обеспечат создание новых рабочих мест и дополнительные поступления в бюджет страны.

Ключевые слова: экспортный потенциал, импортозависимость, импортозамещение, индикаторы продовольственной безопасности, продовольствие.

During the economic crisis in Ukraine, reduced purchasing power, a sharp rise of the exchange, supporting program of domestic producers and import in all sectors of the economy is becoming increasingly important.

The main indicators of food security are considered. The share of food in the commodity structure of foreign trade of Ukraine is studied. Analysis of the monthly dynamics of exports and imports and dependence of import by groups of food is fulfilled. High level dependence of import observed in fish products, exotic fruits, oil, pasta from durum wheat and so on can be observed.

It's proved that the promotion of food independence of the country by substantiating the priority directions of the import substitution in the food market of Ukraine will prevent increasing of price due to exchange differences and reduce dependence on external food suppliers.

Perspective direction of Food Policy is the creation of modern import-substituting industries and improving competitiveness of products. The mentioned measures will provide new jobs and additional revenues to the budget.

Keywords: export potential, food, import dependence, import substitution, indicators of food security.

Впродовж тривалого часу в Україні спостерігаються кризові явища, знижується купівельна спроможність населення, суттєво зріс курс валют. В цих умовах програма підтримки вітчизняного виробника та імпортозаміщення в усіх галузях народного господарства набуває все більшого значення. Особливо актуальна вона на ринку продовольства, оскільки сприяє підвищенню економічної та продовольчої безпеки країни. У 2015 році відбулася різка девальвація національної валюти (у 2,5 рази у лютому, порівняно з груднем 2014 р.). Це привело до значного подорожчання як цін на товари зарубіжного виробництва, так і імпоротної складової у структурі собівартості вітчизняної продукції. У зв'язку з цим виникла необхідність оптимізації структури промислового виробництва з посиленням ролі внутрішнього ринку і прискоренням розвитком видів діяльності, здатних забезпечити імпортозаміщення та приріст експорту в конкурентоспроможних секторах економіки. Це знайшло своє відображення в Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року [1].

Необхідність стимулювання переорієнтації частини виробництв на внутрішній ринок було відзначено і Президентом України у Щорічному Посланні до Верховної Ради України [2].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемами стійкості внутрішнього ринку продовольства, визначення його залежності від імпорту займалися Д. Венцковський [3] Б. Й. Пасхавер [4], М.П. Сичевський [5], О. М. Шпичак [6] та інші відомі українські та зарубіжні вчені. Водночас питання пріоритету імпортозаміщення на ринку продовольства України потребує більш поглиблених досліджень.

Мета статті – сприяння забезпеченню продовольчої незалежності країни шляхом обґрунтування пріоритетних напрямів імпортозаміщення на ринку продовольства України. Це дозволить запобігти зростанню цін внаслідок курсової різниці та зменшити залежність від зовнішніх постачальників продовольства. Важливий аспект реалізації програми імпортозаміщення – створення нових робочих місць та забезпечення додаткових надходжень до бюджету країни.

Викладення основних результатів досліджень. Продовольча безпека країни ґрунтується на достатності продовольства в обсягах, що задовольняють раціональним нормам споживання продукції, а також на можливості населення придбати цю продукцію в необхідних обсягах. При цьому мають забезпечуватись якість та безпечність продукції, запаси

Методикою визначання основних індикаторів продовольчої безпеки, яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки» [7] зазначено, що одним із основних індикаторів продовольчої безпеки виступає продовольча незалежність за окремим продуктом.

За січень – листопад 2015 р. експорт товарів народного господарства України становив 34,5 млрд. дол. США, імпорт – 34,3 млрд. дол. США. Для співставлення, ці дані наведені Держстатом без урахування тимчасово окупованої АР Крим, Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції (табл.1).

Таблиця 1

Товарна структура зовнішньої торгівлі за січень-листопад 2015 року

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт		Імпорт		Сальдо, тис.дол. США
	тис.дол. США	у % до січня-листопада 2014 р.	тис.дол. США	у % до січня-листопада 2014 р.	
Усього	34523365,1	69,1	34273835,3	68,8	249529,8
у тому числі					
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	750960,7	79,8	491793,0	48,5	259167,7
01 живі тварини	23403,2	173,0	53613,4	75,0	-30210,2
02 м'ясо та істівні субпродукти	350502,4	101,0	91548,8	41,3	258953,6
03 риба і ракоподібні	12101,0	49,6	256694,6	49,1	-244593,6
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	345263,6	63,7	73603,4	42,3	271660,2
II. Продукти рослинного походження	7166823,9	92,0	1016810,6	55,8	6150013,3
07 овочі	89087,5	71,1	51432,4	34,6	37655,1
08 їстівні плоди та горіхи	135215,8	110,2	390070,8	55,8	-254855
09 кава, чай	9017,3	66,8	171172,5	73,1	-162155,2
10 зернові культури	5404512,0	91,9	149258,6	43,7	5255253,4
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	103291,0	91,8	11020,8	46,9	92270,2
12 насіння і плоди олійних рослин	1371061,8	94,6	200395,4	71,6	1170666,4
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	2891221,7	81,6	167527,3	64,9	2723694,4
IV. Готові харчові продукти	2220319,8	78,1	1442222,7	61,1	778097,1
16 продукти з м'яса, риби	9733,2	32,3	36682,9	39,8	-26949,7
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	160096,0	120,0	30675,0	56,9	129421
18 какао та продукти з нього	171522,2	57,0	173754,5	53,3	-2232,3
19 готові продукти із зерна	248725,4	68,1	77209,7	48,9	171515,7
20 продукти переробки овочів	163208,2	59,5	102725,6	48,3	60482,6

Джерело: [8]

За період, що аналізується, найбільше знизився експорт риби (більш ніж на 50 %) та готових продуктів з м'яса та риби (майже на 68 %). Від'ємне сальдо спостерігається по позиціях «живі тварини», «риба і ракоподібні», готових продуктах з м'яса, риби, їстівних плодах та горіхах, а також – каві та чаю.

Порівняно із січнем- листопадом 2014 р. як в експорті, так і в імпорті відбулось скорочення поставок більш ніж на 30%. Позитивне сальдо становило 249,5 тис. дол. США; коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 1,01. Зовнішньоторговельні операції проводились із партнерами більш ніж 200 країн світу. В товарній структурі українського експорту продукти рослинного походження складають 20,8 % (в тому числі зернові – 15,7 %), жири та олії тваринного або рослинного походження – 8,4 %, готові харчові продукти – 6,4 %. Значне зниження експортно-імпортних операцій спостерігається у травні-червні (рис. 1).

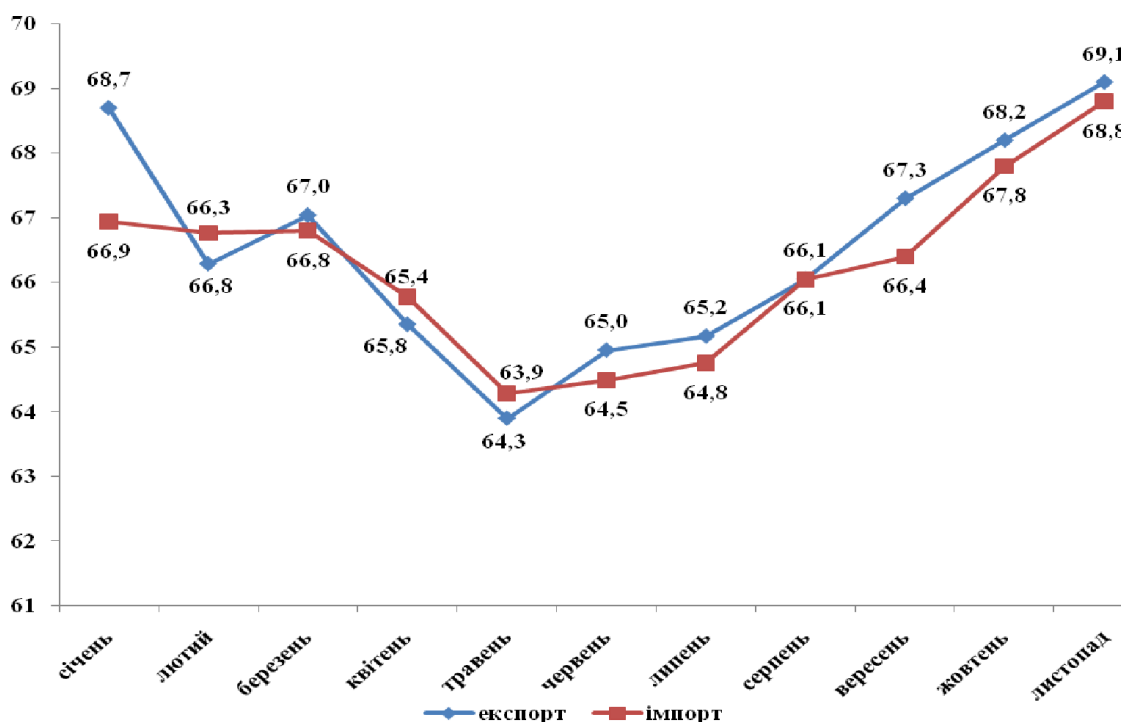


Рис. 1. Темпи зростання (зниження) експорту-імпорту товарів у 2015 році (% до відповідного періоду попереднього року, наростаючим підсумком)
Джерело: [8]

Втім, місячні обсяги експорту та імпорту продукції в 2015 р. були стабільно нижчими за аналогічні показники попереднього року на 30 – 34 % . Це пояснюється кризою в економіці країни, загальним скороченням виробництва продукції, порушенням зв'язків з Російською Федерацією, яка раніше була одним із основних імпортерів країни; втратою основного постачальника риби – АР Крим. На внутрішньому товарному ринку відбулося скорочення частки національних виробників. Згідно зі звітом про стан економічної безпеки, який щороку розробляється Міністерством економічного розвитку і торгівлі, найбільш уразливими позиціями, з точки зору імпортозалежності, залишаються позиції «риба та рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів», де частка імпорту перевищує встановлений 30-ти відсотковий граничний критерій цього індикатора (табл. 2). Імпортозалежність за окремим продуктом розраховується як частка імпорту окремого продукту (групи продуктів) у ємності ринку в натуральному вимірі. Ємність ринку вираховується на підставі балансів попиту і пропозиції в перерахунку на основний продукт та дорівнює фонду споживання цього продукту.

Частка імпорту риби і рибопродуктів у фонді споживання населення становила 73 %, при цьому основна частка імпортованої продукції видобувалася виключно у водах інших держав. Необхідно також враховувати, що квоти на вилов продукції більшості рибодобувних країн (зокрема, ЄС, Російської Федерації, США, Канади, Перу, Чілі, Норвегії, Австралії) розподіляються виключно між їх резидентами [9].

Імпорт плодово-ягідної продукції представлений в основному екзотичною продукцією – бананами, цитрусовими, тощо, що становить більш ніж 70 % загального експорту.

Висока частка імпорту олії всіх видів зумовлена ввезенням тропічних олій (пальмової, кокосової тощо), які не виробляються в Україні, але широко використовуються при виробництві продовольчих та непродовольчих товарів вітчизняними підприємствами для здешевлення продукції. Затребувана більш заможним прошарком суспільства оливкова олія. При цьому внутрішній попит на олію соняшникову повністю забезпечувався за рахунок власного виробництва.

Таблиця 2

Імпортозалежність за групами продовольства в Україні, тис. т

	Імпорт продуктів у 2013 році у перерахунку на основний продукт тис.т	Ємність внутрішнього ринку у 2013 р. тис. т	Відсоток імпортозалежності, %	
			2013 рік	довідково: 2012 рік
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	120	4 933	2,4	2,8
М'ясо і м'ясопродукти	332	2 550	13,0	17,1
Молоко і молокопродукти	548	10 050	5,5	4,2
Риба і рибопродукти	484	663	73,0	71,1
Яйця (млн. шт.)	87	14 076	0,6	0,5
Овочі та баштанні	237	7 431	3,2	2,9
Плоди, ягоди та виноград	1 172	2 560	45,8	48,1
Картопля	23	6 161	0,4	0,4
Цукор	11	1 686	0,7	0,6
Олія рослинна всіх видів	296	604	49,0	39,1
із неї олія соняшникова	1	465	0,2	0,2

Джерело: [8, 9]

Позитивним було зменшення частки імпорту у внутрішньому споживанні м'яса та м'ясопродуктів (з 17,1 % до 13 %), завдяки збільшенню пропозиції вітчизняної продукції, зокрема м'яса птиці.

Наразі, в умовах імплементації угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, очікується наплив імпортової продукції, зокрема, м'яса. Це призвело до зниження закупівельної ціни на продукцію в живій вазі. Водночас роздрібна ціна майже не змінилася. На думку експертів [10], очікується значне надходження польської продовольчої продукції, оскільки сільське господарство для Польщі є основою економіки, до того ж вона отримує високі дотації Європейських фондів на цю галузь, і, відповідно, має більш конкурентоспроможну продукцію як за ціною, так і за якістю.

Тому завдання України – досягти конкурентних переваг вітчизняної продукції.

Більш детально розглянемо аспекти імпортозаміщення в хлібопекарській та спиртовій галузях.

В хлібопекарській галузі:

1) перспективним є виробництво макаронних виробів високої якості із твердих сортів пшениці або із пшениці м'яких сортів глибинної переробки. Наразі ефективному виробництву пшениці твердих сортів не сприяють:

- неналежні кліматичні умови, тимчасова недоступність ресурсів Криму, що має найкращий клімат для вирощування;

- незацікавленість вітчизняних виробників через порівняно низькі закупівельні ціни та нижчу, порівняно із звичайною пшеницею, врожайність;

- недостатність напрацювань з вирощування пшениці твердих сортів, враховуючи помірно континентальний клімат України та відсутність коштів для більш поглиблених досліджень.

Найбільш доцільним на сьогоднішній день, на нашу думку, є:

- імпорт пшениці твердих сортів на умовах кооперації з зарубіжними виробниками (зокрема, Китаєм). На першому етапі можливе виробництво на умовах давальницької сировини;

- переобладнання підприємств шляхом встановлення устаткування більш глибинної переробки, яке забезпечує якість, що наближена до пшениці твердих сортів (враховуючи досвід Київської макаронної фабрики);

2) виробництво вітчизняної клейковини (глютену) та іншої продукції поглибленої переробки пшениці

Одним з найбільш значущих продуктів її переробки є клейковина (відома за кордоном як «вітал-глютен»). Її вартість на сьогоднішній день на світових ринках складає \$ 1200 – 1500 за тону. Основним споживачем продукту є підприємства борошномельної і хлібопекарської промисловості. (імпортуємо також: лізин, кислоти лимонну).

У січні-серпні 2015 р. було імпортовано 634,6 т сухої клейковини на суму 922 тис. дол. США (ціна 1 т продукції становила 1453 дол. США). Продукція імпортується в основному з Росії (41 % загального обсягу), Китаю (38,6 %) та Литви (9,5 %).

Клейковина істотно підвищує якість хлібобулочних виробів. Вона допомагає тісту створити еластичну структуру, яка збереже всередині себе газ, утворений бродінням дріжджів, завдяки чому випечений хліб виходить повітряний за структурою. Завдяки клейковині при підйомі тіста попереджається його падіння. Суха пшенична клейковина (глютен) застосовується для збагачення борошна, особливих сортів хліба, виробництва хлібобулочних виробів для діабетиків, підвищення якості борошна.

Діючий в Україні завод із глибинної переробки пшениці та виробництва глютену в Чугуївському районі Харківської області, що виробляє 2,3 тис. т глютену на рік, не забезпечує потреб хлібопекарських підприємств. Глибинна переробка пшениці з використанням всіх її складників підвищує економічну ефективність основного виробництва, і виручка від побічних продуктів, що продаються, може у багато разів перевищити виручку від продажу основного продукту.

Інвестиції в будівництво подібних заводів на основі імпортованих технологій оцінюються 0,6 євро на 1 т потужності. Оптимальна потужність таких підприємств - 200-240 тис. т / рік, що означає близько 120 млн євро вкладень без витрат на підведення електроенергії, газу, води, будівництво очисних споруд та під'їзних шляхів. Нові інвестори, які заявляли про подібні проекти, в останні роки теж озвучували цифри своїх вкладень на рівні 120-200 млн. євро.

За бізнес-планами проекти глибинної переробки окупаються в середньому за п'ять років. Рентабельність таких підприємств вище, ніж при виробництві борошна, і може сягати до 20%.

Продукція глибинної переробки пшениці (за винятком борошняної): суха клейковина, глюкозно-фруктозні сиропи, різні види крохмалів, глюкоза, глютомат натрію, лізин, органічні кислоти тощо. Виробники борошна та комбікормів не мають власних коштів для будівництва сучасного високотехнологічного заводу, тому таким проектам вкрай необхідні банківські кредити і зовнішні інвестиції;

3) виробництво хлібопекарських сумішей та поліпшувачів – є дуже перспективним і може частково замінити ринок імпорту.

Виробництво біоетанолу на потужностях спиртової галузі – є перспективним напрямом, що швидко розвивається.

Україна належить до енергодефіцитних країн, тому що забезпечує свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах лише на 53 % (імпортує 75 % потрібного обсягу газу і 85 % сирової нафти і нафтопродуктів). Залежність від імпорту нафти, більшість розвинених країн розглядають як питання національної та енергетичної безпеки, а використання нафтопродуктів, як джерел енергії, несе в собі значну екологічну небезпеку. Таким чином, залежність від імпорту нафтопродуктів, ціни на які неминуче зростають, а також значне погіршення екологічної ситуації стимулюють інтенсивний пошук альтернативних джерел енергії.

Однією з важливих проблем – є оптимізація структури енергетичного балансу країни шляхом заміщення традиційних видів палива іншими видами, зокрема отриманих з альтернативних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів.

У світі 73 % етанолу використовують як паливний етанол, 17 % – для приготування алкогольних напоїв і 10 % – в індивідуальному секторі. В Україні ж основними напрямками використання етилового спирту є: виробництво горілки – 60 %, виноробної – 15 % та іншої продукції – 25 %.

Організація виробництва паливного біоетанолу для України є перспективним напрямом для зменшення енергетичної залежності від постачальників нафти та природного газу.

Україна – країна з 46 мільйонним населенням – потребує імпорту енергоресурсів. Україна забезпечена власними енергоресурсами лише на 10-12 %.

В цілому, країна щорічно споживає 11 млн. тонн світлих нафтопродуктів, в т.ч. – дизельного палива – 6 млн. тонн, бензину – 5 млн. тонн, та 72-74 млрд. куб. метрів природного газу, з них власного видобутку 21 млрд. куб. метрів. Із зазначеного обсягу енергоресурсів агропромисловий комплекс щорічно споживає 1,4 млн. тонн дизпалива, 400 тис. тонн бензину.

Відсутність власного пального в останній час компенсується ростом імпорту з Білорусії, а саме Мозерського НПЗ. Разом з тим, на фоні припинення поставок сирової нафти з Росії на Лисичанський НПЗ, який знаходиться у власності ПАТ «ЛІНИК»(ТНК-ВР в Україні), зросли обсяги поставок сирової нафти з Казахстану та розпочалися поставки з Азейбарджану.

При умові, якщо Україна стане на шлях розвитку, який прийнято у провідних країн Світу, вона зможе зменшити імпорт енергоносіїв. В цьому напрямку в Україні намагаються розвивати альтернативні джерела палива, що сприятиме збільшенню виробництва біоетанолу. З урахуванням зазначеного, доцільно прискорити перепрофілювання ряду спиртових заводів. Це, у свою чергу, забезпечить такі підприємства прибутком, сприятиме зменшенню залежності від імпорту світлих нафтопродуктів. Протягом найближчих двох років заплановано перепрофілювання 29 спиртових заводів. Це дозволить здійснювати виробництво біоетанолу і щорік поставляти на ринок близько 360 тисяч тонн.

В низці факторів, що обумовлюють використання біоетанолу в паливних сумішах для двигунів внутрішнього згоряння ключовими для України і Європи є енергетична безпека та зменшення антропогенного впливу на довкілля.

Сьогодні у структурі енергетичного балансу України, переважають ще традиційні види палива, зокрема імпортовані нафтопродукти, що негативно впливає на рівень енергетичної безпеки держави, конкурентоспроможність вітчизняної продукції та стан навколишнього природного середовища.

Отже, організація виробництва паливного біоетанолу для України є перспективним напрямом для зменшення енергетичної залежності від постачальників нафти та природного газу.

Стратегія імпортозаміщення в країні сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки країни, підвищенню рівня задоволення потреб населення, формуванню потужного експортного потенціалу, мотивації подальшого розвитку, більш повному використанню можливостей виробничих потужностей тощо [11].

Висновки Україна має значну сировинну базу, високий потенціал самозабезпечення продуктами харчування. Водночас за окремими позиціями спостерігається високий рівень імпортозалежності – зокрема, по рибних продуктах, екзотичних фруктах, фруктах та олії, макаронах із пшениці твердих сортів тощо. В подальшому буде зберігатися висока частка імпорту продукції, що не виробляється в Україні. Водночас, одним із перспективних напрямів вдосконалення продовольчої політики має стати створення імпортозамінних виробництв шляхом продуманої маркетингової стратегії, підвищення конкурентоспроможності продукції, ефективних інвестиційно-інноваційних важелів та продуманої грошово-кредитної політики, модернізації діючих виробництв та будівництва нових потужностей, в тому числі з виробництва біоетанолу, впровадження пільгового оподаткування. Означені заходи забезпечать створення нових робочих місць та додаткові надходження до бюджету країни.

Література

1. Концепція Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 603-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-%D1%80>
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 684 с.
3. Венцовський. Д.Ю. Імпортозалежність внутрішнього товарного ринку у контексті загроз економічній безпеці України / Д.Ю. Венцовський // Ефективна економіка. - № 10. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4389>
4. Пасхавер Б. Й. Пасхавер Б.Й. Продовольча доступність / Б.Й. Пасхавер // Економіка України. — 2001. — № 7. — С. 69—77.
5. Сичевський М.П. Удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку харчової промисловості України : Монографія / М.П. Сичевський; ред.: С.І. Дорогунцов. – К. , Науковий світ. – 2004. –374 с.
6. Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції і продовольства: моногр. / [Шпичак О. М., Лупенко Ю. О., Жук В. М. та ін.]; за ред. О.М. Шпичака. –К.: ННЦ ІАЕ, 2013. –186 с.
7. Деякі питання продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р., № 1379. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF>
8. Офіційний сайт Держстату України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
9. Звіт про стан продовольчої безпеки у 2013 році. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=47901028-8f47-4308-ab68-efffecab4ed&title=ZvitProStanProdovolchoiBezpekiU2013-Rotsi>
10. Із ЗВТ в Україну з ЄС прийде продовольство, авто і компанії зі сфери послуг, експерт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/01/04/iz_zvt_v_ukrainu_z_yes_pryyde_prodovolstvo_avto_i_kompanii_zi_sfery_poslug_660068
11. Губа Б. І. Імпортозаміщення в системі забезпечення розвитку продовольчого ринку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/7-2015/27.pdf>